

MAREK OSIEWICZ*

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Oznaczanie fonemów *v* i *ú* w *Szczycie dusznym* z modlitewnika Olbrachta Gasztołda (1528)

Słowa kluczowe: fonetyka historyczna, rękopis, wariantywność graficzna, dialektologia historyczna.

doi: <https://doi.org/10.31286/JP.00136>

Niniejszy artykuł prezentuje wyniki analizy zróżnicowanej reprezentacji graficznej fonemów *v* i *ú* poświadczonych w *Szczycie dusznym* (SzG), zbiorze modlitw współtworzących rękopiśmienny modlitewnik z 1528 roku należący do Olbrachta Gasztołda, kanclerza wielkiego litewskiego. W analizie uwzględniono zarówno parametry ilościowe, jak i jakościowe (pozytywne: wyrazowe, fonetyczne i leksykalne) omawianych zapisów, a jej celem była próba ustalenia genezy zróżnicowanego oznaczania obu fonemów – w interpretacji tej szczególną rolę odegrały dotychczasowe ustalenia z zakresu historii języka i dialektologii, a także zgromadzony w innych pracach historycznojęzykowych lub zebrany niezależnie od nich materiał graficzny poświadczony w rękopiśmiennych tekstach średniowiecznych i wczesnorennesansowych.

Modlitewnik O. Gasztołda, początkowo uznawany – ze względu na łacińską przedmowę do króla – za własność Zygmunta Starego (Wydra 2015: 7), powstał w 1528 roku w krakowskiej pracowni Stanisława Samostrzelnika (Sawicka 1930: LXIV–LXVII). Rękopis ten liczy 232 karty pergaminowe formatu *octavo* zapisane wytworną, kaligraficzną frakturą; ozdobiony jest 16 całostronicowymi miniaturami oraz licznymi bordiurami i dekoracyjnymi pionowymi liniami umieszczonymi na marginesach stron (Wydra 2015: 11–12). Modlitewnik składa się z trzech odrębnych części: *Szczytu dusznego* (k. 1–90), *Godzin o Pannie Maryjej* (k. 91–205) i modlitw do wybranych świętych (k. 207–230). *Szczyt duszny*, stanowiący podstawę niniejszej analizy, to polski przekład zbioru modlitw zatytułowanego *Clipeus spiritualis* – z poprzedzającą go przedmową (SzG: 2v–4v, por. też MZS: 86v–89v) wynika, że kompilatorem modlitw był „pewien pobożny eremita” („precationes [...] a quodam deuoto Heremita [...] composite”, SzG 2v–3; MZS 87; zob. też Wydra 2015: 16), być może przedstawiciel zakonu paulinów lub kartuzów, z którymi Zygmunt Stary był szczególnie mocno związany (Borkowska 1999: 103–104). Z tekstu przedmowy wynika też, że zbiór ten powstał po 1514 roku. Zdaniem Wiesława Wydry (2015: 16) SzG jest zapewne starszy niż modlitewnik O. Gasztołda i krążył

* marosiew@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0002-4482-0735

w odpisach już wcześniej. Z przeprowadzonych ostatnio badań wynika, że język SzG wykazuje bardzo wyraźne cechy dialektu małopolskiego (Osiewicz 2020: 163–173).

Przyczynkiem do przeprowadzenia analizy oznaczeń fonemów *v* i *ú* w SzG stała się liczna obecność wśród nich – obok regularnych zastosowań w tej funkcji litery „w” – liter „v” i „u”¹ pełniących jednocześnie funkcję oznaczania fonemu *u*. Zjawisko to stanowi jedno z wyraźniejszych nawiązań graficznych SzG do pisowni średniowiecznej². Zapisy typu *chuala*, *volal* znane są nie tylko z zabytków najstarszych, reprezentujących typ pisowni tzw. niezłożonej (np. *Bulla gnieźnieńska*: *Vsemir* ‘Wszemir’, *Chomantovo* ‘Chomętowo’, *Drualevo* ‘Drwalewo’, *Louanta* ‘Łowęta’, *Radouit* ‘Radowit’ – Klemensiewicz 1999: 92–93; *Kazania świętokrzyskie*³: *zidouskego* ‘żydowskiego’ ar, *urogow uasih* ‘wrogow waszych’ av, *vstan* ‘wstań’ br, *v^erne* ‘wierne’ cv) (zob. też Dunaj 1975: 16), ale również z tekstów XV-wiecznych (np. *Biblia królowej Zofii*: *dauida* 102vb, *przebiuanye* 131va, *dauam* 140va, *sina Aaronoua* 169rb, *novego* 53 va, *ognyovemv* 70va). Podkreślić należy, że w polskich tekstach średniowiecznych pisownia tego typu z biegiem czasu ustępowała pisowni z wykorzystaniem litery „w”. Zapisy z użyciem znaków „v” i „u” powszechne są właściwie tylko w najwcześniejszych polskich tekstach i zapisach, w rękopisach XV- i XVI-wiecznych występują już w różnym nasileniu (niemal zawsze jednak rzadziej niż zapisy z „w”) wyłącznie w niektórych tekstach, np. w *Psalterzu floriańskim* pojedyncze przykłady zapisu *v* i *ú* za pomocą „v” poświadczane są zarówno w pierwszej, XIV-wiecznej części zabytku (zob. Kamińska 1981: 33), jak i w części powstałej w XV wieku (Cybulski 1988: 67–68), w której odnotowano również zapisy tych fonemów z użyciem litery „u” (12 razy, zob. Cybulski 1988: 68). Pojedyncze zapisy z „v” i/lub „u” notują też: *Modlitewnik Wacława* (np.: *fynoui* 2, *fprawyedliuosczi* 13, *viſluchay* 18v, *dzievicze* 31v, *strzymoualem* 36, w *vimowø* ‘w wymowę’ 39v, *pozyuaiącz* 94, *vezzelu* 95v; zob. też Staszewska 1997: 57), *Kodeks Działyńskich* (np.: *ropravili* 6v, *vini* ‘winy’ 8, *viną* 9v, *Indrzychovy* 15, *ſuemv* ‘śwemu’ 16v, *vezma* ‘wezmą’ 25v), *Kodeks Świętosławowy* (np.: *vmovi* ‘umowy’, *virzec* 3, *powodovi* 18, *viyąwſzy* 22, *biuala* 41, *fprawyedliui* 45, *gvalthem* 58, *poſznavacz* 63, *voyewoda* 64, *othvolvyvayącz* 65, *Naypyrvey* 85, *pyruemu* 98). Regularne wykorzystywanie litery „v” na oznaczenie *v* i *ú* poświadcza *Ewangeliarz Zamoyskich* z przełomu XV i XVI wieku (np.: *prawdziva*, *chwałą* ‘chwałę’ 1, *vina*, *kaplanſthva* *poſzyval* 1v, *dzivovalyſzya* 2, *vezvać* 2v, *zyvoth*, *dvogye* 4, *vyczyſzczy*, *poſtavyl* 5v, *vino* 6v, por. też: *nawroczył* 1v, *wzovyefz*, *davydow* 3, *vyrzawſzy gwyąſdą* ‘ujrzawszy gwiazdę’ 3v, *pryſzewſzy*, *ſzwyyathego* 4v, *wſpamyątały*, *Zaprawdą* 7). Zapisów takich nie zna z kolei *Psalterz puławski*. W listach polskich z pierwszych dwudziestu lat XVI wieku stosowanie litery „w” na oznaczenie fonemów *v* i *ú* jest już normą – wśród 8 listów z tej grupy wariant „v” poświadczają tylko 2: list Stanisława Kucieńskiego do Mikołaja Szydłowieckiego z 21 kwietnia 1529 roku (np.: *zdroye*, *navyedzam*, *vſzakſze*, *poſznavalem* | *wpyothrkowye*, *myloſczywy*, *ſzwą*,

1 W pozycji przed samogłoską fonem *ú* oznaczany jest najczęściej za pomocą dwuznaków „wi”, „vi” lub „ui”; w takich zapisach litery „w”, „v” i „u” pełnią funkcję jednego ze składników oznaczeń tego fonemu; z przyczyn stylistycznych zrezygnowano jednak z wielokrotnego zaznaczania tej odrębności przy prezentowaniu wyników analizy – formuły typu „x” oznacza / pełni funkcję oznaczania y odnoszą się więc do obu sytuacji (oznaczania i współoznaczania).

2 Innymi wyraźnymi nawiązaniami do pisowni średniowiecznej są nieopozycyjne sposoby oznaczania samogłosek nosowych („a”, „ą”) i spółgłosek *c* – *ć* – *cz* („cz”).

3 Przykłady z tekstów średniowiecznych (do 1500 roku) – jeśli nie podano innego źródła – wyekscerpowano z transliteracji zawartych w zbiorze BZPPŚ.

wthey – Listy I: 6–7) oraz list Piotra Hynka do Fabiana Luzjańskiego z 31 sierpnia 1520 roku (np.: *vyelyebnoſczy, vafzey, pozyvyenyv* | *wcryſtyfzye, zywnoſcz, ſzwym, wyelgy, thwa* – Listy III: 201); w pozostałych listach w funkcji tej występuje wyłącznie litera „w” (zob.: Listy I: 1–11; Listy III: 196–200). Litery „v” i „u” oznaczające fonemy *v* i *ú* pojawiają się też sporadycznie w drukach XVI-wiecznych; przeprowadzone w ostatnich latach badania pokazują, że zapisy tego typu mogły w nich być wykorzystywane jako warianty techniczne ułatwiające skład tekstu (zob. np. Osiewicz 2016: 323; 2017: 121–122).

W tekstach polskich obie litery („v” i „u”) od czasów najdawniejszych służyły przede wszystkim do zapisywania fonemu samogłoskowego *u*, przy czym już w pierwszych zapisach polskich widzimy tendencję do stosowania litery „v” tylko w nagłosie wyrazu (Rospond 1971: 44–48; Dunaj 1975: 16; Klemensiewicz 1999: 92–95; zob. też Staszewska 1997: 32–33); z biegiem czasu to kontekstowe rozróżnienie stosowania zapisów *u* stanie się dla pisowni polskiej regułą – stan taki przedstawiają np. wszystkie części *Psalterza floriańskiego* (Rospond 1971: 49; Kamińska 1981: 19; Cybulski 1988: 26), a także teksty XVI-wieczne, i to zarówno rękopisy (zob. np. Osiewicz 2015: XXV), jak i druki (np.: Kowalska 1970: 16; Cygal-Krupowa 1979: 55; Lisowski 2001: 36–37; Osiewicz 2013: 192–194). Sporadycznie w funkcji oznaczania *u* w tekstach staro- i średniopolskich pojawia się też litera „w” (pojedyncze zapisy, zawsze w nagłosie), np. w XV-wiecznej części *Psalterza floriańskiego* (*wſzima* ‘uszyma’ 85; podwojone „v” w *vvboſzely* ‘ubożyli’ 33; zob. Kamińska 1981: 19), w słowniku Jana Murmeliusa (*wmywáyy* ‘umywają’ Mu Cz 139, *wczy* ‘uczy’ Mu 50, 178; zob. Cygal-Krupowa 1979: 55), w drukowanym *Żywocie Pana Jezu Krysta* Baltazara Opeca z 1522 roku (*wrzawſſy* 111v, *wrzázwſſy* ‘ujrzawszy’ 121; zob. Osiewicz 2015: XXV) i XVI-wiecznym odpisie jego II księgi (*wczyn* ‘uczyn’ 21v; zob. Osiewicz 2015: XXV). Odnotować również należy znany z rękopisów średniowiecznych zwyczaj oznaczania wygłosowego połączenia fonemów *v* i *u* za pomocą jednej litery „w”, zob. np. liczne zapisy tego typu w *Kodeksie Działyńskich I: znow* ‘znowu’ 4, *wedw* ‘we dwu’ 5, *zgnyw* ‘z gniewu’ 8v, *dw wolw* ‘dwu wołu’ 9v, *ſpyrw* ‘z pirwu’ 17v, *kroleſtw* ‘krolestwu’ 31, *pozv* ‘pozwu’ 34, bardzo częste zwłaszcza w formach dopełniacza i miejscownika liczebnika *dwa*, np.: *dw czwirtnu* ‘dwu ćwirtnu’ 1403 KsMaz I nr 263, *dw konu* ‘dwu koniu’ 1420 AKPr VIIIa 150, *dw kopu syana* 1420 TPaw VII nr 1820, *dw lyath* Sul 37 (zob. SStp II 3 s.v. DWA); nie brak ich również w rękopisach XVI-wiecznych, o czym świadczą liczne oznaczenia tego typu poświadczane w *Rozmyślanii przemyskim*, np.: *gnyew* ‘gniewu’ 132, 253, 267, *dw* ‘dwu’ 80, 99, 103, 176, 185, 200, 201, 204, *kvmalzenyſtw* ‘ku małżeństwu’ 16, 29, 105, *krolyeſtw* ‘krolestwu’ 115, *kv poganſtw* ‘ku pogaństwu’ 308, *kv vyczygſtw* ‘ku wycięstwu’ 329, *vboſtw* ‘ubostwu’ 553, *poſpolſtw* ‘pospolstwu’ 584, *yączſtw* ‘jęctwu’ 665 (zob. też przykłady z XVI-wiecznych listów Radziwiłłów: *po Dw kop* Listy I: 401, *do dw njedzel* Listy I: 405, *wedw mjl* Listy II: 97, a także z XVI-wiecznych rot warszawskich: *dw ląkv* ZapWar 1503 nr 1939, *na dw konyv* ZapWar 1513 nr 2161, *dw ranv* ZapWar 1520 nr 2258 – cyt. za: SPXVI XII 526b, 539b, 560a).

Sposób oznaczania polskich fonemów *v*, *ú* i *u* za pomocą tych samych liter „v” i „u” średniowieczna pisownia polska zaczerpnęła z pisowni tekstów łacińskich. Jej geneza wiąże się z dwuwargową wymową późniejszego *v* w łacinie klasycznej (a więc do I wieku – wymowa typu *uādō* ‘vado’, *lauō* ‘lavo’) – fonemy *u* i *u* miały zatem bardzo zbliżoną artykulację, a litery „v”

i „u” były majuskulnymi i minuskulnymi wariantami litery oznaczającej obie głoski („VADO” | „uado”, „LAVO” | „lauo”) (Wolanin 2015: 77–78). Proces wykształcania się artykulacji wargowo-zębowej *v* rozpoczął się dopiero po I wieku (ze stadium przejściowym w postaci artykulacji dwuwargowej szczelinowej) (Wolanin 2015: 78), jednak pisownia z wyspecjalizowanymi funkcyjnie literami „v” oraz „u” (czyli „DUCO” | „duco” i „LAVO” | „lavo”) ma rodowód nowożytny (renesansowy) (Wolanin 2015: 77), a ustala się dopiero w XVII wieku (Semkowicz 2011: 387, 388).

Litery „v” i „u” pełnią w SzG przede wszystkim – zgodnie z polską tradycją pisownianą – funkcję oznaczania fonemu *u*. Stan poświadczany w analizowanym rękopisie wykazuje znaną z innych tekstów staropolskich kontekstową specjalizację obu liter: „v” występuje regularnie w nagłosie wyrazu (131 razy; 93,6 procent | „u” 3 razy; 2,1 procent, np.: *vbacz* 7v, *vschla* ‘uschła’ 30, *vfta* 49v, *vvinion* ‘uwinion’ 59, *vkazacz* 69v, *vcho* 73v | *upadną* 12, *ubogo* 25, *uft* 86v), w śródgłosie i w wygłosie natomiast *u* regularnie oznaczane jest za pomocą litery „u” (śródgłos „u” 460 razy; 98,9 procent | „v” 5 razy⁴; 1,1 procent, np.: *slutui* *fzie* 6, *vftapuiacz* ‘ustępując’ 26v, *bifkupa* 48, *chufta* 55, *duffjy* 75v, *lud* 81v | *ivde* ‘Jude’ 22, *niewzyteczne* 36, *milvia* ‘miłują’ 45, *temvz* 46, *ivz* ‘już’ 57v; wygłos „u” 577 razy; 97,6 procent | „v” 6 razy; 1,0 procent, np.: *duchu* 16v, *ludu* 39v, *blizniemu* 41, *bratu* 69v, *iefu* 70v | *niemv* 11, *mv* 12, *pragnieniv* 20v, *pokarmv* 40, *zadnemv* 44v, *vcziacziv* ‘ucięciu’ 46). Prócz liter „v” i „u” w SzG na oznaczenie fonemu *u* użyto również litery „w”: 1 raz jako graficznego równoważnika przedrostka *u-* (*wkrzyżouanego* ‘ukrzyżowanego’ 77), 14 razy jako znaku połączenia *vu*: 5 razy w nagłosie wyrazu z absorpcją przyimka *w* (3,6 procent zapisów *u* w tej pozycji: *wczifznieniu* ‘w uciśnieniu’ 6, *wczifnieniu* ‘ts.’ 65v, *wliczcze* ‘w uliczcze’ 18v, *wboftwie* ‘w ubostwie’ 34v, *wfta* ‘w usta’ 77), 9 razy w wygłosie (1,5 procent zapisów *u* w tej pozycji: *dw* ‘dwu’ 25, 28v, 39, 40v, 45, *glupftw* ‘głupstwu’ 7v, *gniew* ‘gniewu’ 20v, 84v).

Jak już wspomniano, w zakresie oznaczania fonemów *v* i *ú* SzG poświadczą znaczną wariantywność. Funkcję tę w ekscerpowanym tekście pełnią trzy litery: „u”, „v” i „w”. Ponad połowa poświadczeń analizowanych fonemów to oznaczenia za pomocą litery „w” (1044 razy; 55,4 procent, np.: *wjśluchaff* 7v, *wzyuacz* ‘wzywać’ 37v, *wielkim* 57, *wdow* 76, *fwym* 5v, *vzdrawingali* 29v, *prawdziwa* 36v, *ianowi* 44, *lwowskei* 70, *glową* ‘głowę’ 79, *dniow* 16v, *gniew* 48, *przecziw* 69), pozostałe dwa sposoby ich oznaczania tworzą zbliżone pod względem odsetkowym grupy zapisów: „v” (459 razy; 24,4 procent, np.: *vedle* 19v, *voda* ‘wode’ 28v, *vftauienia* 43v, *viernie* 65, *wiele* 88, *movil* 15, *Piotrovi* 31, *gimovacz* 46v, *laskavjy* 61, *odwiecz* 62) i „u” (382 razy; 20,2 procent, np.: *uolal* 15, *uodzie* 31, *czlouiekoui* ‘człowiekowi’ 35, *prauiczjy* 56, *falffjyego* 70, *chualjy* ‘chwały’ 87, *ezau* ‘Ezaw’ 69v). Proporcje między poszczególnymi sposobami oznaczania są różne dla obu analizowanych fonemów spółgłoskowych: w wypadku *v* ich rozkład jest zbliżony do rozkładu zbiorczego (z nieco większą przewagą użyć wariantu „w” – 894 razy; 66,72 procent | „v” – 238 razy; 17,76 procent | „u” – 208 razy; 15,52 procent), natomiast stosunki między frekwencjami poszczególnych oznaczeń *ú* przedstawiają zupełnie inny, a przy tym bardziej zrównoważony stan – dominują oznaczenia z użyciem litery „v” (jednak nieprzekraczające progu

4 Z zestawienia wyłączono 5 majuskulnych użyć litery „v” (*DVffa* 6, *DVfanie* 8v, *CVdzjym* 18, *IESV.CRISTA* 23, *DVchu* 23v) – zgodnie z łacińską tradycją graficzną SzG nie zna majuskulnych użyć litery „u” (wymienione zapisy nie tworzą więc opcycji pisownianej).

50 procent: 221 razy; 40,6 procent), pozostałe litery w tej funkcji poświadczane zostały zbliżoną liczbą zapisów („w” 150 razy; 27,5 procent | „u” 174 razy; 31,9 procent).

Oznaczanie fonemów *v* i *ú* wykazuje również zróżnicowanie zależne od pozycji wyrazowej (tab. 1). Z zestawienia tego wynika, że zakres wystąpień litery „u” w omawianych funkcjach ograniczony jest w zasadzie do pozycji śródgłosowej (wyjątki: *uolal* 15, *uodzie* 31, *Ezau* 69v 2 razy), w której stanowi ona 26,6 procent oznaczeń fonemu *v* i aż 42,5 procent oznaczeń fonemu *ú*. Wyraźne ograniczenia pozycyjne wykazuje też stosowanie litery „v” – ani razu nie wystąpiła ona w wygłosie wyrazu, wśród pozostałych poświadczeń zdecydowanie dominują zapisy w pozycji nagłosowej (288 razy | śródgłos 163 razy). Zauważyć przy tym należy, że w pozycji nagłosowej oznaczenia za pomocą „v” dominują wśród zapisów obu omawianych fonemów, jednak zdecydowaną przewagę uzyskują one w wypadku fonemu palatalnego *ú*, osiągając pułap aż 94,1 procent poświadczeń (pułap oznaczeń *v* za pomocą „v” wynosi 51,3 procent). Przyimek *w* w wariantcie niezwoalizowanym (jednoliterowym) oznaczany jest regularnie za pomocą znaku „w” (121 razy; 93,8 procent) – odnotowano tylko 8 odstępstw od tej reguły z wykorzystaniem w tej funkcji litery „v” (6,25 procent).

Tabela 1. Oznaczanie fonemów *v* i *ú* – pozycja wyrazowa

POZYCJA	FONEM	„w”		„v”		„u”	
Nagłos	<i>v</i>	165 (48,1%)	172 (37,23%)	176 (51,3%)	288 (62,34%)	2 (0,6%)	2 (0,43%)
	<i>ú</i>	7 (5,9%)		112 (94,1%)		–	
Śródgłos	<i>v</i>	509 (66,4%)	635 (54,0%)	54 (7,0%)	163 (13,9%)	204 (26,6%)	378 (32,1%)
	<i>ú</i>	126 (30,8%)		109 (26,7%)		174 (42,5%)	
Wygłos	<i>v</i>	99 (98,0%)	116 (98,3%)	–	–	2 (2,0%)	2 (1,7%)
	<i>ú</i>	17 (100%)		–		–	
Praep <i>w</i>		121 (93,8%)		8 (6,25%)		–	

Interesujących obserwacji dostarczają też zestawienia uwzględniające kontekst fonetyczny analizowanych zapisów. Z danych przedstawionych w tabelach 2 i 3 wynika, że rozkład oznaczeń tekstowych realizacji fonemów *v* i *ú* uzależniony jest także od typu sąsiadujących z nimi głosek. W pozycji przedspółgłoskowej (tab. 2) oznaczenia fonemu *v* (jej miękki odpowiednik

w tej prepozycji nie występuje) ograniczone są w zasadzie wyłącznie do litery „w” (266 razy; 99,3 procent; wyjątki – tylko 2 razy w nagłosie: *vftauienia* 43v, *vffjczki* 88v). Wśród postpozycji fonemów *v* i *ú* (tab. 3) na uwagę zasługuje pozycja pospółgłoskowa, w której na oznaczenie obu fonemów regularnie stosowany jest znak „w” (*v* 354 razy; 89,6 procent, *ú* 110 razy; 99,3 procent); odstępstwa od tej zasady są nieliczne i dotyczą głównie fonemu *v* („u” 41 razy; 10,4 procent; por. *ú* = „v” 5 razy; 4,1 procent: *obvinion* 55, *odwieščz* 62v, *morvie* 39, *šzviat* ‘świat’ 29, *SVięta* ‘święta’ 23v; *ú* = „u” 6 razy; 5,0 procent: *chuiiali* 8v, *rzuiacy* ‘rzwiać’ 9, *rozuiazali* ‘rozwiązali’ 39, *obuinion* 25, *aczkołuie* 56, *rozuiazacz* ‘rozwiązać’ 68). Zwraca uwagę również preferowanie przez pisarza liter „v” i „u” na oznaczenie fonemu *ú* w pozycji posamogłoskowej (z wyraźną przewagą litery „u” – 168 razy; 55,1 procent | „v” – 104 razy; 34,1 procent) – litera „w” w tym kontekście fonetycznym występuje rzadko (33 razy; 10,8 procent, np.: *niefprouiedliwie* 17v, *wybwaw* 19v, *vzdrawiali* 29v, *powiadales* 32, *ziawiles* 33, *krew* 43v, *zwolenikowi* 57, *ianowi* 57, *zjywie* 66, *bogoslawi* 84v).

Tabela 2. Oznaczenie fonemów *v* i *ú* – prepozycje fonetyczne

FONEM I POSTPOZYCJA	„w”	„v”	„u”
<i>v</i> + A	408 (48,4%)	228 (27,1%)	206 (24,5%)
<i>ú</i> + A	133 (25,2%)	221 (41,9%)	174 (32,9%)
<i>v</i> + T	266 (99,3%)	2 (0,7%)	–

Tabela 3. Oznaczenie fonemów *v* i *ú* – postpozycje fonetyczne

FONEM I POSTPOZYCJA	„w”	„v”	„u”
A + <i>v</i>	254 (53,7%)	54 (11,4%)	165 (34,9%)
T + <i>v</i>	354 (89,6%)	–	41 (10,4%)
A + <i>ú</i>	33 (10,8%)	104 (34,1%)	168 (55,1%)
T + <i>ú</i>	110 (90,9%)	5 (4,1%)	6 (5,0%)

Ważnym uzupełnieniem zestawień zawartych w tabelach 2 i 3 są zestawienia uwzględniające pozycje fonetyczne analizowanych oznaczeń, ale wyodrębniające wśród nich dwa zbiory: zawierające oznaczenia poświadczane w nagłosie (zatem występujące tylko w prepozycjach fonetycznych) oraz grupujące oznaczenia zlokalizowane w śródgłosie (tab. 4 i 5). Z zestawień tych wynika, że w pozycji śródgłosowej graficzny sposób sygnalizowania obu fonemów jest ściśle zależny od obustronnego sąsiedztwa fonetycznego: w pozycji międzyspółgłoskowej i przedspółgłoskowej w funkcji tej występuje bezwyjątkowo litera „w” (A + v + T 118 razy; T + v + T 8 razy, np.: *bywaffy* 35, *oiczowski* 42, *Boiowniku* 67; *odwracai* 19v, *pirwffego* 43, *zwleczon* 51v, *zmartwychwstał* 59v), ten typ oznaczenia dominuje również w pozycji pospółgłoskowo-przedsamogłoskowej (T + v + A 346 razy; 89,4 procent; T + ú + A 110 razy; 90,9 procent, np.: *dwa* 39v, *krwaujym* 45v, *swoiei* 58v, 79; *fzwinie* 40v, *twirdzaczemu* 44v, *krwie* 51v), natomiast w pozycji interwokalicznej łącznie dominują oznaczenia z wykorzystaniem liter „v” i „u” (54 razy i 163 razy, razem 85,4 procent, np.: *movil* 15, *nafzmiwanie* 18v, *cefarzovi* 41, *nova* 43, *navjffego* 68; *apostoloui* 29v, *vbogoflauicz* 35v, *czirpliuofsci* 44, *ofiarouaniu* 53v, *czlouiek* 71, *zýuot* 89). W pozycji nagłosowej panuje stan bardzo podobny: w pozycji przed samogłoską na oznaczenie obu fonemów stosowana jest regularnie litera „v” (v i ú 286 razy; 89,4 procent, np.: *volei* 6v, *vedle* 19v, *vjfczu* ‘wyściu’ 44, *vinem* 57v, *wieczne* 76, *wieki* 85; por. też 2 zapisy z „u”: *uolal* 15, *uodzie* 31), litera „w” zaś w zdecydowanej większości zapisów sygnalizuje fonem v w pozycji przedspółgłoskowej (140 razy, co stanowi 98,6 procent zapisów fonemu v w tej pozycji, np.: *wniucz* 7, *wdouie* 39v, *wlofj* 52v, *wtora* 63v, *wffego* 65, *wstapilo* 73v, *wzjiauil* 86).

Tabela 4. Oznaczenie fonemów v i ú – śródpozycje fonetyczne

FONEM I ŚRÓDPOZYCJA	„w”	„v”	„u”
A + v + A	37 (14,6%)	54 (21,2%)	163 (64,2%)
T + v + A	346 (89,4%)	–	41 (10,6%)
A + v + T	118 (100%)	–	–
T + v + T	8 (100%)	–	–
A + ú + A	16 (5,6%)	104 (36,1%)	168 (58,3%)
T + ú + A	110 (90,9%)	5 (4,1%)	6 (5,0%)

Tabela 5. Oznaczenie fonemów *v* i *ú* – pozycja nagłosowa

FONEM I POZYCJA	„w”	„v”	„u”
<i>v</i> + A	25 (12,4%)	174 (86,6%)	2 (1,0%)
<i>ú</i> + A	7 (5,9%)	112 (94,1%)	–
<i>v</i> + T	140 (98,6%)	2 (1,4%)	–

Dane dotyczące rozkładu zapisów fonemów *v* i *ú* w pozycji pospółgłoskowej i przedsamogłoskowej (T + *v|ú* + A) uzupełnić należy szczegółową analizą rzadkich w tym kontekście fonetycznym oznaczeń wykorzystujących litery „v” i „u” (*v* – „v” 41 razy; *ú* – „v” 5 razy, „u” 6 razy; łącznie 52 zapisy). Wynika z niej, że w większości ich występowanie ograniczone jest do kilku tylko postpozycji: po spółgłosce szczelinowej tylnojęzykowej bezdźwięcznej (tylko *xv-*, *xú-*, *-xv-*, 25 razy; 48,1 procent, np.: *chuiali* ‘chwiali’ 8v, *chualicz* 10v, *lichua* 14, *chualq* ‘chwałę’ 15, *chualy* ‘chwały’ 36v, *chualebnie* 39, *chualebný* 59v, *Chuala* 88), po spółgłosce szczelinowej przedniojęzykowej dźwięcznej (tylko *-zv-*, *-zú-*, 17 razy; 32,7 procent, np.: *vezuaný* 26v, *vezuacz* 36v, *rozuiazali* ‘rozwiązali’ 39, *výzuoliles* 67, *výzuoli* 82), po spółgłosce płynnej (4 razy; 7,7 procent; *-rv-* 3 razy: *morvie* 39, *výruales* 81, *Rozeruales* 87; *-lv-* 1 raz: *aczkołuie* 56), po spółgłosce szczelinowej środkowej językowej bezdźwięcznej (*śv-* 2 razy; 3,8 procent: *szwiat* ‘świat’ 29, *SViąta* ‘święta’ 23v), po spółgłosce zwartej przedniojęzykowej dźwięcznej (tylko *-dv-*, *-dú-*, 2 razy; 3,8 procent: *odualoný* 60, *odwiecz* 62v) oraz po spółgłosce zwartej dwuwargowej dźwięcznej (*-bv-* 2 razy; 3,8 procent: *obuinion* 25, *obvinion* 55). Podkreślić należy, że jedynie w wypadku niektórych z wymienionych postpozycji oznaczenia za pomocą liter „v” i „u” mają charakter bezwyjątkowy (*-bv-*, *-lv-*⁵) lub dominujący (*xv-*, *-xv-* „w” 4 razy; 13,8 procent: *chwýtaiaczý* ‘chwytający’ 9, *zachwýczona* ‘zachwyconą’ 33v, *na chwalebnieiffé* ‘nachwalebniejsze’ 49, *chwala* ‘chwałę’ 59v), a w pozostałych kontekstach fonetycznych dominują zapisy z użyciem litery „w” (*zv-*, *-zv-*, *-zú-* 49 razy; 74,2 procent, np.: *Wýzwoli* 15, *zwierzat* 25, *dozwoliles* 36v, *zwirzchnia* 36, *zwolenikom* 41v, *związany* ‘związany’ 53, *zwýcziaqczá* 77v; *-rv-*, *-rú-* 13 razy; 76,5 procent, np.: *krwie* 51v, *krwia* ‘krwią’ 58, 68v, 70v, 83, *krwaue* 25v, *krwauým* 45v, *výrwi* 20, *pirwo rodna* 21v; *śv-*, *-śv-* 83 razy; 97,6 procent, np.: *szwiatha* ‘świata’ 23v, *swiat* ‘świat’, *szwinie* 40v, 58, *swiatlofcz* 36v, *szwiatoščia* 63v, *poščwíaczil* 26v, *ofzwiecziles* 30v, *nařwiąťřa* 64, *nařzwiaťřé* 75v⁶; *dv-*, *dú-*, *-dú-* 12 razy; 7,1 procent, np.: *dwiema* 31v, 56, 61v, *dw* ‘dwo’ 25, 28v, 40v, *dwanafczie* 37v, *iedwabným* 51v). Istnieje jednak duże prawdopodobieństwo leksykalnej motywacji oznaczania omawianych fonemów za pomocą litery „u” w pozycji po spółgłosce, a przed samogłoską – w obrębie

5 Por. jednak *-lv-* 5 razy; 83,3 procent: *lwowskich* 10v, *lwowskei* 70, *lwow* 83v, *plwoczinami* 49, *plwanie* 71v.

6 Sposób zapisywania w SzG grupy (*-śv-* (bez użycia litery „u”) pozostaje w zgodzie z dotychczasowymi ustaleniami dotyczącymi jej bezdźwięcznej wymowy w dialekcie małopolskim (np. Dejna 1993: 100) – fonetyczną realizacją fonemu *ú* jest tu bowiem głoska [f], która nie mogła być realizowana dwuwargowo.

jednej współrdzennej grupy leksykalnej i dwóch leksemów poświadczających zbitki spółgłoskowe zakończone *v* lub *ú* konsekwencja wymienionych zapisów jest znacząca: *chwała*, *chwalić*, *chwalebny*, *chwalebnie*, *pochwalon* – „u” 22 razy | „w” 2 razy (92 procent | 8 procent), *wezwać* – tylko „u” 5 razy, *wyzwolić* – „u” 10 razy | 1 raz (91 procent | 9 procent). Warto zaznaczyć, że znaczny udział tych zleksykalizowanych zapisów w grupie oznaczeń analizowanych fonemów w pozycji T + *v*|*ú* + A, wynoszący aż 90 procent (37 zapisów z 41) – po wykluczeniu wymienionych leksemów z zestawienia udział zapisów z użyciem litery „w” w pozycji pospółgłoskowo-przedsamogłoskowej wynosi 96,8 procent („w” 453 razy | „v”, „u” 15 razy).

Podsumowując, trzeba stwierdzić, że przeprowadzona analiza kontekstowa zapisów fonemów *v* i *ú* we wskazanej części modlitewnika O. Gasztołda wykazała ścisłą zależność poszczególnych typów oznaczeń od następujących uwarunkowań pozycyjnych (wyrazowych, fonetycznych oraz leksykalnych):

(1) w zakresie użycia litery „v”:

- pozycja nagłosowa wyrazu przed samogłoską: *v* 86,6 procent, *ú* 94,1 procent;

(2) w zakresie użycia litery „u”:

- pozycja pospółgłoskowo-przedsamogłoskowa w grupach:
  - *-bú-*, *-lú-*: 100 procent,
  - *-xv-* w rdzeniu *-chwał-*: 92 procent,
  - *-zv-* w leksemie *wezwać*: 100 procent,
  - *-zv-* w leksemie *wyzwolić*: 91 procent;

(3) w zakresie użycia liter „v” i „u” (potraktowanych łącznie jako opozycja wobec oznaczeń za pomocą litery „w”):

- pozycja międzysamogłoskowa: *v* 85,4 procent, *ú* 94,4 procent;

(4) w zakresie użycia litery „w”:

- pozycja nagłosowa wyrazu przed spółgłoską: *v* 98,6 procent;
- pozycja posamogłoskowo-przedspółgłoskowa: *v* 100 procent;
- pozycja międzyspółgłoskowa: *v* 100 procent;
- pozycja pospółgłoskowo-przedsamogłoskowa (po wyłączeniu oznaczeń zleksykalizowanych i zlokalizowanych w grupach *-bú-* oraz *-lú-*): *v* 98,8 procent, *ú* 93,2 procent;
- pozycja wygłosowa wyrazu: *v* 98,0 procent, *ú* 100 procent;
- zapisy przyimka *w* (bez wariantu zwokalizowanego *we*): 93,8 procent.

Wyniki przeprowadzonej analizy kontekstowych uwarunkowań zróżnicowanego sposobu oznaczania fonemów *v* i *ú* w SzG pozwalają przypuszczać, że jego geneza ma charakter fonetyczny i wiąże się z wariantywną realizacją artykulacyjną obu fonemów w zależności od kontekstu fonetycznego – w pozycjach: pospółgłoskowej, przedspółgłoskowej i wygłosowej fonemy te realizowane były w sposób wargowo-zębowy, natomiast w pozycji międzysamogłoskowej miały artykulację dwuwargową. Na korzyść tej hipotezy przemawiają liczne argumenty – należą do nich zarówno utrwalone już w językoznawstwie historycznym ustalenia dotyczące zmian w zakresie artykulacji polskich kontynuantów prasłowiańskich fonemów

wargowych *w* oraz *ú*, jak i przykłady różnego rodzaju osobliwych zapisów tych kontynuantów w tekstach staro- i średniopolskich; ważną rolę w interpretacji zgromadzonych danych odgrywają też ustalenia dialektologiczne.

Dawna wymowa dwuwargowa dzisiejszych fonemów *v* i *ú* jest faktem bezspornym – spółgłoski te wywodzą się z pie. niezgłoskotwórczego *u*, które na gruncie prasałowiańskim uległo uszczelinowieniu, ale utrzymało artykulację bilabialną *w* (Stieber 1962: 61–62; Koneczna 1965: 34; Moszyński 2012: 227–228). Przyjmuje się, że proces wykształcenia się artykulacji wargowo-zębowej dawnych fonemów *w* i *ú* na gruncie polskim był zróżnicowany dialektalnie. Z zachowania dźwięczności tych spółgłosek w grupach typu *-sv-*, *-tv-*, *xv-* w gwarach zachodniopolskich (Wielkopolska, Śląsk), a także na części obszaru północnopolskiego (Kaszuby), wnioskuje się, że na terenach tych dłużej niż na pozostałych były one wymawiane dwuwargowo (na obszarach wschodniopolskich proces ten miał zająć do końca XII wieku – zob. Dejna 1993: 99, lub nawet wcześniej – zob. Kownacki 1976: 53; por. też Koneczna 1965: 130–131). Dwuwargowe *w* mogło utrzymywać się dłużej również na wschodnich i południowo-wschodnich peryferiach polskiego obszaru językowego pod wpływem dialektów białoruskich i ukraińskich zachowujących dwuwargową artykulację psł. *w* (Dejna 1993: 99; Czyżewski 1994: 158–159), w tym w gwarach dialektu południowokresowego (Kurzowa 1996: 120; Bednarczyk 2018: 20).

Według historyków języka polskiego świadectwem dwuwargowej artykulacji *w* są staro- i średniopolskie zapisy mieszające *w* z również dwuwargowym (ale zwarto-wybuchowym) *b*, np.: *Słabogora* ‘Sławogóra’, *Zabartowo* ‘Zawartowo’, *Worowo* ‘Borowo’ (Koneczna 1965: 165), por. też uwagi etymologizujące Łukasza z Koźmina (ur. ok. 1370 – zm. 1412) dotyczące leksemu *swadźba* („nadto znaczy swadźba tyle, co swadź wa” – Kownacki 1976: 54), zapisy „w” zamiast „b” w XV-wiecznej części *Psalterza floriańskiego* (zglowa ‘zglóba’ 108, *nanewe* ‘na niebie’ 112, *apodowen* ‘a podobien’ 142; zob. Cybulski 1988: 168), zapisy z „b” zamiast „w” poświadczane w źródłach SPXVI (*Kbaalek* [!] ‘kawalek’ Calep 134b, *kabalek* ‘ts.’ Calep 141a, 273b, *kabaliac* ‘kawalec’ Calep 348a, *iádobitych* ‘jadowitych’ GosłCast 60). Świadectwem staropolskiej wymowy bilabialnej *w* i *ú* są też – zdaniem badaczy – liczne przypadki zastępowania „f” przez „p” w wyrazach obcego pochodzenia (interpretowane jako próba ubezdźwięcznienia *w* lub *ú*; zob. Koneczna 1965: 130), por. np.: łac. *firmare* ≥ stp. *bierzmować*, łac. *ferula* ≥ stp. *berło*, łac. *Fabianus* ≥ stp. *Pabian*, łac. *lucifer* ≥ *lucyper* (Stieber 1962: 62).

O dawnej wymowie dwuwargowej fonemów *v* i *ú* może świadczyć również – poświadczane i w SzG – oddawanie połączeń *vu* za pomocą jednoliterowych oznaczeń „u”, „v” i „w”. Hipotezę taką przedstawił Edmund Kownacki, cytując liczne zapisy tego typu z tekstów średniowiecznych: *Bulli gnieźnieńskiej* (*Zdeuy* ‘Zdziewuj’, *Suliuu* ‘Suliwuj’, *Domauiy* ‘Domawuj’, *Milovy* ‘Miłowuj’), *Kazań gnieźnieńskich* (*fsw rąku* ‘w swu rąku’, *vbostw* ‘ubostwu’), *Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią* (*dw lothru* ‘dwi lotru’), *Legandy o św. Aleksym* (*wbostw* ‘ubostwu’, *naszoraw* ‘na żorawiu’), a także z warszawskich, poznańskich i krakowskich rot oraz zapisków sądowych (np.: *dw* ‘dwi’, *dwdziestu* ‘dwudziestu’, *v wlnera* ‘5 wulnery’) (Kownacki 1976: 54). Zdaniem badacza w formach tego typu „musiały w bezpośrednim sąsiedztwie występować dwie głoski o zbliżonej artykulacji, skoro autor zapisał je jednym znakiem” (Kownacki 1976: 54),

a pisownia taka spotykana jest bardzo często i w późniejszych tekstach rękopiśmiennych – w XV, a nawet w XVI wieku (zob. akapity wstępne w niniejszym artykule).

Szczególne znaczenie dla interpretacji poświadczonych w SzG zapisów fonemów *v* i *ú* za pomocą liter „v” i „u” mają uwarunkowania pozycyjne. Jak wykazano wyżej, ich występowanie ograniczone jest w tym tekście do pozycji międzysamogłoskowej i nagłosowej przedsamogłoskowej. Zdaniem E. Kownackiego dynamika procesu zastępowania wymowy dwuwargowej *w* i *ú* artykulacją wargowo-zębową była uzależniona od ich pozycji fonetycznej (badacz jednak nie uszczegóławia tej hipotezy – zob. Kownacki 1976: 51). Wynika to też z przytoczonych w artykule przykładów na mieszanie fonemów *b* i *v* pochodzących z tekstów średniowiecznych – są to wyłącznie zapisy poświadczone w pozycji interwokalicznej lub nagłosowej przedsamogłoskowej. Podobną zależność zdradzają analogiczne zapisy dokumentowane przez teksty późniejsze (XV- i XVI-wieczne), z czego wnioskować należy o tym, że samogłoskowe sąsiedztwo w znaczący sposób sprzyja zarówno dłuższemu zachowywaniu artykulacji dwuwargowej, jak i jej wtórnemu występowaniu. Na gruncie fonetycznym nietrudno taką zbieżność wyjaśnić – wzmocnieniu artykulacji dwuwargowej w wargowo-zębową sprzyjał niewątpliwie kontekst spółgłoskowy (zwłaszcza następujący, o wpływie antycypacyjnym, w tym również ubezdźwięczniającym, a więc na gruncie polskim wykluczającym artykulację dwuwargową), właściwości takich natomiast nie miał kontekst interwokaliczny, ze względu na swoją otwartość artykulacyjną i dźwięczność sprzyjający utrzymaniu płynnej, labialnej artykulacji *w* czy *ú*.

Należy wszakże zauważyć, że wymowa *v* jako *u* lub *w* spotykana jest też w XX-wiecznych dialektach zachodnich i północnych – poświadczają ją gwary: wielkopolskie (*ve sùoji* ‘we swojej’ – Skoczylasówna 1967: 38; *ùoda, ùeda* ‘woda’ – Koneczna 1965: 163; *wrocławski, prauða, kreùny, na peùno* – Dejna 1993: 99), krajniackie (*zawodu | zaùodu, wokno* ‘okno’ – Zagórski 1964: 40–41) i mazowieckie (*dwa, dwòr, dywan, rower, zwycàjno* – Zduńska 1965: 9). Zanik *v* w pozycji międzysamogłoskowej odnotowany został w gwarach środkowopolskich (Koneczna 1965: 164) i wielkopolskich (np. Skoczylasówna 1967: 38). Przypadki zastępowania *v* przez *b* znane są z kolei na całym polskim obszarze dialektalnym, poświadczają je bowiem gwary: mazowieckie (*gùiba* ‘grzywa’, *podbalina* ‘podwalina’, *zbycaùny* ‘zwyczajny’ – Friedrich 1937: 2–9; *manebry* ‘manewry’, *oktaba* ‘oktawa’ – Zduńska 1965: 10–11; zob. też Kuryłowicz 2006: 52⁷), wielkopolskie (*tùyùbi* ‘trzeùwy’, *ùopserbovali* ‘obserwowali’ – Skoczylasówna 1967: 38; *skobronek* ‘skowronek’ – Gruchmanowa 1970: 113), sieradzkie (*ùeùmowaùe* ‘bierzmowanie’, *ùiskup* ‘biskup’, *nazybaù* ‘nazywaù’, *tùyùby* ‘trzeùwy’ – Kamińska 1968: 72–73), żywieckie (*tùeùby, oktoba, manebry, gùyba, uùyùby* ‘ùyùwy’ – Holly 1993: 42), kieleckie (*tùyùby* – Dejna 1993: mapy 332, 333), z kolei wymowa *v* jako *g* znana jest z gwar wielkopolskich (*gdova* ‘wdowa’ – Zagórski 1967: 75; *gdova* ‘ts’, *gdovec* ‘wdowiec’ – Skoczylasówna 1967: 39). Zwraca jednak uwagę fakt, że na badanych obszarach wymowa bilabialna (szczelinowa bądź płynna) jest rzadka i zdecydowanie ustępuje powszechnej wymowie wargowo-zębowej – wymieniane przez badaczy przykłady to najprawdopodobniej przypadki wymowy o charakterze zleksykalizowanym. Z jeszcze większą pewnością taki charakter przypisać można przykładom poświadczającym wzmocnienie

7 Zdaniem cytowanego przez badaczkę Henryka Friedricha wymowa dwuwargowa spółgłosek *v* i *f* występuje regularnie u osób starszych na całym Mazowszu i Podolu (Friedrich 1937: 10).

v, *ú* lub *w*, *ú* w *b* czy *g*, ponieważ dotyczą one pojedynczych leksemów, w dodatku często tych samych na różnych obszarach dialektalnych (np.: *tšyžby* ‘trzeźwy’, *oktaba* | *oktoba* ‘oktawa’, *gdowa* ‘wdowa’). Wynika z tego, że cytowane w pracach dialektologicznych dane językowe dotyczące kontynuantów psł. *w* i *ú* poświadczają raczej zjawiska dawne, w XX wieku już skostniałe i nieproduktywne. Ich dawność może sięgać nawet okresu poświadczanego przez SzG – dokumentowane przez modlitewnik O. Gasztołda spółgłoskowe użycia liter „v” i „u” wystąpiły bardzo licznie również w pozycjach pospółgłoskowych, ale zaledwie w kilku tylko leksemach (*chwalić*, *wezwać*, *wyzwolić*). Obserwacje te wskazują na to, że proces użębienia artykulacji dawnego *w* na gruncie polskim przebiegał o wiele dłużej, niż dotąd zakładano, i miał bardzo zróżnicowaną dynamikę w zależności nie tylko od pozycji fonetycznej, ale i w zależności od lokalizacji leksemowej.

Podsumowując – przeprowadzona analiza pozwala formułować hipotezę dopuszczającą istnienie w małopolskiej odmianie polszczyzny I połowy XVI wieku dwuwargowej wymowy fonemów *v* i *ú*. Wymowa ta jest reliktem artykulacji dawnej (nie jest innowacją) i – jako zjawisko żywe – zachowała się wyłącznie w pozycji interwokalicznej i nagłosowej przedsamogłoskowej; SzG poświadcza istnienie takiej wymowy również w pozycji pospółgłoskowej, lecz nosi ona już wyraźne ślady zleksykalizowania. Obserwacje te wskazują na to, że sformułowaną w stanie badań hipotezę dotyczącą wczesnego przejścia $w \geq v$ należy zrewidować – ze względu na bardzo prawdopodobną zależność tego zjawiska od czynników kontekstowych wniosków wynikających z różnego stanu zachowania grup *-xv-*, *-tv-* i *-sv-* na polskim obszarze dialektalnym nie można uogólniać na wszystkie pozycje fonetyczne, w których analizowane spółgłoski występują. Kwestia ta wymaga dalszych badań.

Źródła

- BZPPŚ: *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, oprac. W. Twardzik i in., Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, 2006 (publikacja elektroniczna, płyta DVD).
- Listy I: *Listy polskie XVI wieku*, t. 1: *Listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, red. K. Rymut, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1998.
- Listy II: *Listy polskie XVI wieku*, t. 2: *Listy z lat 1548–1550 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, red. K. Rymut, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2001.
- Listy III: *Listy polskie XVI wieku*, t. 3: *Listy z lat 1550–1551 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, red. K. Rymut, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2004.
- MZS: *Modlitewnik Zygmunta I Starego, 1524 r. Fascimile*, red. K. Krzak-Weiss, R. Wójcik, W. Wydra, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2016, k. 5–77v.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa (t. 1–34), K. Mrowcewicz (t. 35–39), t. 1–22, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1994, t. 23–39, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1995–2021.
- SSTp: *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 1988–2002.
- SzG: *Szczyt duszny*, [w:] *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda, kanclerza wielkiego litewskiego, 1528 r. Facsimile*, red. K. Krzak-Weiss, R. Wójcik, W. Wydra, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2015, k. 5–77v.

Bibliografia

- Bednarczuk L. 2018: *Z południowo-wschodniej peryferii polszczyzny*, [w:] L. Citko (red.), *Jezyki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, Prymat, Białystok, s. 11–54.
- Borkowska U. 1999: *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Cybulski M. 1988: *Jezyk piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego. Ortografia, fonetyka, fleksja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Cygal-Krupowa Z. 1979: *Szesnastowieczne edycje „Dictionarii Ioanis Murmellii variarum rerum...”. Część I. Uwagi ogólne. Ortografia, fonetyka, cechy dialektyczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Czyżewski F. 1994: *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Humanistyczny, Lublin.
- Dejna K. 1993: *Dialekty polskie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Dunaj B. 1975: *Jezyk polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII w.)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków.
- Friedrich H. 1937: *Fonetyczna wymiana b : w i p : φ w świetle materiału mazowieckiego*, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa.
- Gruchmanowa M. 1970: *Gwary zachodniej Wielkopolski*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Holly K. 1993: *Fonetyka w gwarze Żywiecczyzny*, Polska Akademia Nauk, Instytut Języka Polskiego, Kraków.
- Kamińska M. 1968: *Gwary Polski centralnej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Kamińska M. 1981: *Psalterz floriański. Monografia językowa. Część I. Ortografia, fonetyka, fleksja imion*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Klemensiewicz Z. 1999: *Historia języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Koneczna H. 1965: *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kowska A. 1970: *Jezyk polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Tarnowskich Gór*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Kownacki E. 1976: *W sprawie zmiany artykulacji psł. w w języku polskim*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, nr 3, s. 51–55.
- Kuryłowicz B. 2006: *Charakterystyka fonetyczna dziewiętnastowiecznej gwary tykocińskiej*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 6, s. 41–61.
- Kurzowa Z. 1996: *Dialekt południowokresowy i jego gwary ludowe*, [w:] B. Dunaj, J. Reichen (red.), *Studia dialektologiczne I*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, s. 117–121.
- Lisowski T. 2001: *Grafia druków polskich z 1521 i 1522 roku. Problemy wariantowości i normalizacji*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Moszyński L. 2012: *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Osiewicz M. 2013: *Wariantowość graficzna Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna z 1549 roku*, Rys, Poznań.
- Osiewicz M. 2015: *Dwie edycje Opecowego opisu męki Jezusa z I połowy XVI wieku – relacje graficzne, językowe i tekstowe*, [w:] *Męka Pana Jezusowa. Z szesnastowiecznego rękopisu Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie wydali Marek Osiewicz, Rafał Wójcik i Wiesław Wydra*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. XXI–CII.
- Osiewicz M. 2016: *Graficzne warianty techniczne w Księgach o gospodarstwie (Kraków 1549, H. Unglerowa)*, „Prace Filologiczne”, t. 69, s. 315–334.
- Osiewicz M. 2017: *Graficzne i fonetyczne warianty techniczne w polskiej edycji Żywotów filozofów Mikołaja Konąca (F. Ungler, Kraków 1535)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 24, nr 1, s. 117–127.
- Osiewicz M. 2020: *Cechy dialektyczne Szczytu dusznego z 1528 roku (modlitewnik Olbrachta Gasztołda)*, „LingVaria”, t. 15, nr 1(29), s. 163–175.
- Rospond S. 1971: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Sawicka S. 1930: *Polski modlitewnik iluminowany z XVI wieku w zbiorach Bawarskiego Muzeum Narodowego w Monachium*, „Prace Komisji Historii Sztuki Polskiej Akademii Umiejętności” IV, s. LXIV–LXVII.
- Semkowicz W. 2011: *Paleografia łacińska*, Towarzystwo Wydawców i Autorów Prac Naukowych „Universitas”, Kraków.
- Skoczyłaśówna H. 1967: *Fonetyka gwary Dąbrowy w powiecie wieluńskim*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.

- Staszewska Z. 1997: *Język Modlitw Waclawa. Ortografia, fonetyka, fleksja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Stieber Z. 1962: *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Wolanin H. 2015: *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Wydra W. 2015: *Wstęp*, [w:] *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda, kanclerza wielkiego litewskiego, 1528 r. Facsimile*, red. K. Krzak-Weiss, R. Wójcik, W. Wydra, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 5–41.
- Zagórski Z. 1964: *Gwary Krajny*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Zagórski Z. 1967: *Gwary północnej Wielkopolski*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Zduńska H. 1965: *Studia nad fonetyką gwar mazowieckich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.

Summary

Marking of consonants *v* and *ú* in *Szczyt duszny* from the prayer book of Olbracht Gasztołd (1528)

Keywords: historical phonetics, manuscript, graphic variance, historical dialectology.

The article presents the results of an analysis of the methods of marking consonants *v* and *ú* in *Szczyt duszny* ('Spiritual shield'), a collection of prayers from the prayer book of Olbracht Gasztołd from 1528. The analysis covered the quantitative parameters of the markings and their positional determinants (word, phonetic and lexical). The results of the analysis made it possible to formulate a hypothesis about presence of the double-lip articulation of the consonants *v* and *ú* in the Małopolska variant of the Polish language in the first half of the 16th century, this being a relic of the old pronunciation, preserved in the intervocal position and in the post-vocal position in the forehead of the word.